

Yıldıray Özbek ve Ayşe Budak (yay. haz.),

Fetih Öncesi Osmanlı Sanatı ve Mimarisi,

Konya: Literatürk, 2020, 454 s., ISBN 978-605-70091-8-0.

Türk kültürünün en ilginç katmanlarından olan ve içerdiği çok sesliliği kısmen yansıtan “Beylikler dönemi” ifadesiyle tanımlanan süreç, Türk sanatı tarihinde çok özgün bir yer teşkil eder. Buna karşılık, Selçuklu ya da klasik Osmanlı sanatlarına kıyasla, sanat tarihi literatüründe nispeten az yer bulduğu söylenebilir. Bileşenleri arasında en az ortaklıklar kadar farklılıkların da mevcut olduğu bu dönemde, bir yandan bölgesel üsluplar belirgin biçimde tezahür ederken, bir yandan da Anadolu’nun başkalaşmakta olan çehresi gözlemlenir. Bu dönüşüm,

mimaride çok çeşitli denemelerle kendini gösterir; bu denemelerin bir kısmı geliştirilecek, bir kısmı ise lokal kalacak ve/veya terk edilecektir. Figür ve motif evreninde belirginleşen dönüşüm belki çok daha keskindir ve Osmanlı sanatının billurlaşmasıyla birlikte yepyeni bir görünüme bürünecektir. Bu anlamda Beylikler dönemi, Anadolu'nun “eski” ve “yeni” sanatsal çehreleri arasında canlı ve renkli bir geçiş dönemi olarak nitelenebilir.

2020 yılı sonlarında Yıldırım Özbek ve Ayşe Budak'ın editörlüğünde yayımlanan *Fetih Öncesi Osmanlı Sanatı ve Mimarisi* kitabı, bu çok ilginç sürecin giderek en baskın katılımcısı haline gelecek olan Osmanlı Beyliği'nin sanatsal ve özellikle mimarlık mirasını çeşitli yönleriyle inceleyen münferit içerikli makalelerden oluşuyor. Editörlerin kaleme aldığı önsözden itibaren tüm makaleler, farklı katmanlara sahip olan bu dönemin, sanat tarihi araştırmaları için çok zengin bir kaynak olduğuna işaret ediyor. 12 farklı yazara ait 13 makalenin her biri, mimarinin yapısal temellerinden bezeme özelliklerine, epigrafiden el sanatlarına ve görsel kültüre yansıma biçimlerine uzanan geniş bir yelpazede, söz konusu dönemin çeşitli boyutlarını aydınlatıyor. Makalelerin içerikleri temelde mimarlık ve sanat alanlarına odaklı olmakla birlikte, yazarların konunun daha genel sorunsallarına, mesela kronolojik sınırlara ya da kavramsal tartışmalara, sürekliliklere ve süreksizliklere de işaret ettikleri görülüyor.

Suna Çağaptay'ın kaleme aldığı “Devşirilen Başkent: Osmanlı'nın İlk Başkenti Bursa'ya Yeniden Bakmak” başlıklı ilk makale, Bursa'nın çok-kültürlü mimari dilini çeşitli boyutlarıyla (malzeme, teknik, çevreyle/dokuyla ilişki vb.) çözümlüyor ve mimari verilerden hareketle bir dönem profili ortaya koyuyor. “Devşirilen” bir başkent olarak Bursa'nın dönüşümünü, yeniden inşasını ve Osmanlı'nın ilk başkenti olarak yeniden kurulurken Bizans mirasından hangi boyutta yararlandığını irdeliyor. Eski haritalar, seyahatnameler, gravürler, dönem tanıklıkları ve çeşitli belgelerden oluşan çok zengin bir kaynak taramasına dayanan bu titiz çalışma, bir yandan kentin başlıca yapılarının tarihsel süreç içindeki dönüşümlerine ışık tutarken, bir yandan da bu dönüşüm sürecinde devşirme olgusunun anlamını sorguluyor. Osmanlı'nın mevcut tarihsel dokuyu nasıl kullandığına ve bu eksende Bursa'da başkent imgesinin nasıl kurgulandığına yönelik sorgulamaların sonucunda, Osmanlıların içinde buldukları çevreye uyumlu bir tavır gösterdiklerini saptıyor: Mevcut kentsel düzeni dönüştürmek suretiyle, sadece eski bir Bizans kentinin o günkü görünümünü değil, bir anlamda kentin geçmişini de Osmanlılaştırdıklarını belirtiyor. Geçmiş ortadan kaldırmak yerine

sürekliliği kabul eden böyle bir yaklaşım, erken Osmanlı döneminin “bütünleştirici” bir doğası olabileceğine işaret ediyor.

Halit Çal’ın “Erken Osmanlı Dönemi Mezar-Mezar Taşları” başlıklı makalesi, 14-15. yüzyıl Osmanlı sahasındaki mezar taşlarını titiz bir tipolojik sınıflamayla tanıtıyor ve mezar taşlarında görülen tasarım zenginliğinin, benzer formlarla diğer süsleme sanatlarında da görüldüğüne dikkati çekiyor. Söz konusu dönemde tarihsiz örneklerin çokluğunu vurgularken, bir yandan da tarihlendirmeye dair genel problemleri irdeliyor. Sadece mezar taşlarında değil, genel olarak erken Osmanlı’nın maddi kültüre yansıyan sınırlarının belirlenmesindeki güçlüğe dikkati çekerken, aslında belki de tüm sanatlar açısından tekrar değerlendirilmesi gereken sorunsallara işaret ediyor: Ortaçağ Anadolu’sunun girift ve dinamik yapısı düşünüldüğünde, “erken Osmanlı” tabir edilen dönemin alt ve üst sınırlarının tüm maddi kültür alanları için eşzamanlı olmayabileceğini vurguluyor; bu bağlamda, bu dönemde beliren çeşitli üslupları münferit beyliklere mâl etmek yerine, ortak bir “üst kültürün” oluştuğu fikrinden hareket edilebileceğini belirtiyor. Mezar taşlarından başlayarak daha genişleyen bu sorgulama, belki tüm bu ayrımların tekrar düşünülmesi gerektiğine işaret ediyor. Bu bağlamda Çal’ın makalesi, konunun teorik arka planına dair tartışmaları da gündeme getiriyor. Erken Osmanlı mezar taşları hakkında titiz bir tasnif sunan çalışma, konuya dair pek çok makale ve tezin tarandığı zengin bir kaynakça içeriyor.

Soner Demir’in “Erken Osmanlı Mimarisinde Tuğla Kullanımının Cepheler Üzerinden Değerlendirmesi” başlıklı makalesinde, özellikle 20. yüzyıl ortalarında sanat tarihi literatüründe etkileşime yönelik hassasiyetler vesilesiyle çokça tartışılmış olan tuğla malzeme ve Bizans ilişkisi inceleniyor. Bu bağlamda bir kaynak eleştirisiyle konuya giren Demir, mimari cephelerde tuğla kullanımının veya taş-tuğla almaşık örgü uygulamalarının Bizans’a dayanan köklerinden bahsederken, aradaki benzerlikleri ve farklılıkları vurguluyor. 14. yüzyıl ve sonrasında tuğla kullanımının külliyelerdeki ikincil yapılarda yoğunlaştığına dikkati çeken yazar, bu yönde Bizans mimarlık mirasının olumlu ve/veya olumsuz etkisinden ziyade ekonomik faktörlerin belirleyici olabileceğini belirtiyor. Sonuç olarak bu tercihin ekonomik ve kültürel pek çok faktörün etkisiyle, yani kısmen bilinçli bir yönelişle, ama kısmen de koşulların zorlamasıyla erken Osmanlı döneminde billurlaştığını açıklıyor.

N. Çiçek Akçıl Harmankaya’nın “Edirne’nin Tarihi Topografyasında Erken Osmanlı Dönemi Tekkeleri” başlıklı makalesinde, dönemin önemli kültürel merkezlerinden olan Edirne’de inşa edilen tekkeler, plan tipleri ve şehir içindeki

konumlarıyla tanıtılıyor. Bünyelerinde içerdikleri diğer yapılarla birlikte şehrin dokusunu oluşturan önemli bileşenler olmanın yanı sıra, dinsel ve idari anlamda da halkı bütünleştirici bir rol oynayan, dolayısıyla erken Osmanlı döneminin önemli yapı tiplerinden olan tekkelerin, hem gündelik yaşam kültüründe hem de dinsel işlevlerin yürütülmesinde önemli roller üstlenmelerine rağmen, sanat tarihi literatüründe diğer dinsel yapı tiplerine kıyasla daha az incelenmiş bir konu oluşuna dikkat çeken Harmankaya'nın çalışmaları, günümüze ancak kısmen ulaşabilmiş bu mimarlık mirasının literatüre kazandırılması açısından önem taşıyor.

Mustafa Çağhan Keskin, "XIV-XV. Yüzyıl Osmanlı Mimarları ve Mimarlık Ortamı" başlıklı ilk makalesinde, dönemin kozmopolit ortamına vurgu yapıyor ve mimarlık ortamını/kültürünü bu ekseninde yorumluyor; Osmanlı mimarisinin erken döneminde ve giderek daha kurumsal bir yapıya bürüneceği 15. yüzyılın ikinci yarısına doğru geçirdiği dönüşümleri tartışıyor. İslâm geleneği ile Roma-Bizans birikiminin harmanlandığı bu sürecin sonunda, yani 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren farklı bir görünüme bürünen sanat ve mimarlık ortamının toplumsal koşullarla ilişkisine değiniyor; erken dönemin karakteristiği olan gezici sanatçıların yerleşikleşerek kurumsallaşmaları ve artık mimarların yerleşik/yerli bir ortamda yoğrularak yetişmeleri, merkezîleşmenin başlıca tezahürü olarak öne çıkıyor. Keskin, mimarların yapı kitabelerindeki temsilinden tasarım sürecinin detaylarına, çalışma koşullarından statü ve unvanlara kadar konunun çeşitli boyutlarını, kitabeler, vakfiyeler, dönem kaynakları ve minyatürler gibi çeşitli verilere dayanarak çözümlüyor.

Mustafa Çağhan Keskin'in "Karaman-Larende'de Osmanlı Yıkımı: Pratik-Sembolik Neden ve Motivasyonlar" başlıklı ikinci makalesinde ise, Osmanlı'nın Anadolu'da güç mücadelesi içinde olduğu Karamanoğulları'nın başkenti Larende'de Osmanlı yönetiminde gerçekleşen yıkımlar, Şikârî'nin *Karamannâme*'sinden hareketle irdeleniyor. Şikârî'nin atıflarını diğer dönem kaynaklarıyla kıyaslayarak değerlendiren Keskin, yıkımın farklı motivasyonlarına değiniyor: Hızlıca malzeme teminine olanak sağlaması veya güç dengelerinin değişimini duyuran simgesel bir hareket olmasının yanında, ekonomik sebeplere de kuvvetle vurgu yapıyor; vakıf geleneği dolayısıyla, vakfedilen araziye devletleştirilmenin yollarından birinin yıkım olabileceğine işaret ediyor. Zira, çeşitli yollarla vakıfları işlevsizleştirerek arazileri devletleştirmek, sonuçta Karaman'ın tümüyle Osmanlı kontrolüne girmesi anlamına geliyor. Keskin, bu dikkat çekici çalışmasında, güç dengelerinin değişimini yıkımlar üzerinden ve yıkım olgusunu birçok boyutuyla irdeleyerek okuyor.

Ayşegül Kılıç'ın "Erken Dönem Osmanlı Maliyesinde Selâtin Vakıflarının Önemi ve Edirne'nin İlk Selâtin Vakfı" başlıklı makalesi de Osmanlı sosyo-ekonomik düzeninin önemli bir boyutunu oluşturan vakıf sistemine odaklanırken, bu sistemin şehirciliğe etkilerini Edirne'de Yıldırım Bayezid tarafından kurulan selâtin vakfı özelinde inceliyor. Vakıf kavramının şehirlerin gelişimindeki yönlendirici rolüne işaret eden Kılıç, Edirne'deki yapılaşmanın bu bağlamda I. Murad döneminden itibaren izini sürüyor; fakat Yıldırım Bayezid'e ait olan ilk selâtin vakfıyla birlikte şehirleşmenin daha somut ve izlenebilir bir görünüm aldığını belirtiyor. Özellikle yeni fethedilen şehirlerde kurulan selâtin vakıflarının, İslâm kimliği kazandırma ya da Osmanlılaştırma sürecinde oynadığı önemli rolü, Edirne örneği üzerinde açıklıyor.

Selçuk Mülayim, "Osmanlı Mimari Plastiğinin Doğuşu" başlıklı makalesinde, erken Osmanlı mimarisinin plastik değerler bağlamında uzun zaman boyunca araştırma konusu olmadığına dikkati çekiyor ve genel kabul gören yaklaşımları gözden geçirirken, özellikle plastik sanatlar yönüyle Selçuklu geleneğinin Osmanlı için "ana kaynak" olarak nitelenmesini eleştiriyor; bu tür yaklaşımların esasen bazı ön kabulleri besleyen "kolaycı" tutumlar olduğunu belirtiyor. Erken Osmanlı dönemine aktarılan nitelikler için literatürde Selçuklu kaynağı öne çıkarılırken, Beylikler döneminin kozmopolit yapısının gerçekte olduğundan çok daha "hafifçe" ele alındığını vurgulayan Mülayim, böyle çok-bileşenli bir ortamda üretilen üslupları, sadece malzeme ve teknik temelinde çözümlenmenin mümkün olmadığına işaret ediyor. Beylikler döneminin özellikle sonlarına doğru Asyalı göstergelerin mimari plastikten hızla ayıklanması olgusunun, Selçuklu geleneğinin sürekliliğiyle açıklanamayacağını, hatta tam karşısında yer alan bir hareket olarak nitelenebileceğini belirtiyor. Dolayısıyla Mülayim, makalenin başındaki Latince özdeyişin (*auduces fortuna juvat*) de ima ettiği üzere, kendi mimari dilini yaratma yolunu seçen Osmanlı'nın "cesurca" tasfiye ettiği unsurları irdeliyor; literatürde daha sıkça ele alınan Selçuklu-Beylikler-Osmanlı sürekliliğinin yanında, süreksizlikleri de sorgulayarak dönemin geniş ölçekli bir profilini sunuyor.

Yıldırım Özbek, "Osmanlı Şhiriçi Hanları ve Bedestenleri" başlıklı makalesinde, her iki yapı tipinin de tarihsel kayıtlar, çevre kültürlerle ilişkiler, seyahatnameler, vakfiyeler gibi çeşitli kaynaklar temelinde izini sürüyor ve köklerini, evrimini, daha sonra da Osmanlı dünyasındaki tezahürlerini inceliyor. Titiz ve detaylı bir incelemenin sonucu olan makale, şhiriçi hanlarının tüm Akdeniz çevresinde Osmanlı öncesinden beri farklı isimlerle, ama benzer işlevlerle varlık gösterdiğine; buna karşılık bedestenlerin Osmanlı coğrafyasına özgü olduğuna ve

özellikle merkeziyetçi eğilimlerin güçlendiği Yıldırım Bayezid döneminden itibaren yaygınlaştığına işaret ediyor. Hanların Akdeniz çevresindeki gelişimini ve farklı işlevlerini inceledikten sonra, Beylikler döneminde ilk şehiriçi hanlarının Osmanlı sahasında belirdiğini, dolayısıyla Beylikler dönemi ve sonrası için Osmanlı modellerinin prototip teşkil etmiş olabileceğini belirtiyor. Erken Osmanlı döneminde beliren bir yapı tipi olarak bedestenlerin ise, Anadolu-Türk mimarisinde Osmanlı öncesinde var olduğuna dair somut kanıt ve göstergelerin var olmadığına işaret ediyor. Özbek, kentlerin ticarî önemini vurgulayan her iki yapı tipi için de Osmanlı öncesi ve Osmanlı dönemindeki süreçleri, yapı tipolojilerini ve kökenlerini detaylarıyla inceliyor; ticaret yapılarından hareketle, bu yapıların çevresinde gelişen ticaret ve yaşam kültürüne dair veriler sunuyor.

Nuri Seçgin, “Erken Osmanlı Mimarisinde Cami Yapılarının Plan Tipolojisi” başlıklı makalesinde, çeşitli etkiler altında denemelerin gerçekleştiği bu dönemde camilerde beliren plan tiplerini sınıflandırıyor ve teknolojik, biçimsel ve sembolik gerekçeleriyle birlikte detaylandırıyor. Seçgin, Osmanlı mimarisinin henüz belirgin bir kimlik kazanmadığı erken dönemde, yerel mimarlık ortamı, göçler veya gezici sanatçılar gibi unsurların etkisine işaret ediyor ve bu eksende, diğer yazarların da vurguladıkları erken dönem mimarisinin “devşirmeci” karakteristiğine değiniyor. Tek kubbeli, çok destekli ve tabhaneli/zaviyeli olarak sınıflandırılan üç temel plan şemasının çeşitlemelerini ve gelişim süreçlerini örneklerle aktaran Seçgin, zengin çözümlenmelerle cami tipolojilerini açıklarken, erken Osmanlı dönemini yerel ve çevresel etkilerin katkısıyla biçimlenen dinamik bir mimarlık ortamı olarak tanımlıyor.

M. Baha Tanman’ın “Erken Osmanlı Mimarisinde Üslup Etkileri” başlıklı makalesi, N. Seçgin’in de işaret ettiği çok yönlü dinamizmi besleyen etki alanlarına, farklı üslup etkilerine odaklanıyor; erken Osmanlı döneminin karmaşık sosyo-kültürel ortamının mimarlık alanındaki tezahürlerini inceliyor. Selçuklu döneminden devralınan mirasın yanında, geç dönem Bizans, Memlûk, Timurlu ve Avrupa mimari üsluplarının etkisiyle ortaya çıkan yeni sentezin bileşenlerini tanımlıyor; erken Osmanlı mimarisinde yapı tipleri ve tasarım şemalarının esas itibarıyla Selçuklu’dan aktarılmasına karşılık, özellikle tasarım detaylarında ve bezeme faktöründe, Asyalı ve/veya Akdenizli çok çeşitli geleneklerden de beslenen yeni bir sentezin billurlaştığına işaret ediyor. Diğer yandan, bu yoğun sosyo-kültürel hareketlilik ortamında oluşan yeni sentezin bileşenlerini belirlemenin güçlüğüne de vurgu yapıyor; zira kronolojik kopukluklarla ya da uzun atlayışlarla beliren bazı unsurlar, köken belirlemeyi bazen imkânsız kılıyor. Bu çok yönlü

etkilerin erken Osmanlı döneminde Anadolu'ya nasıl taşındığı üzerinde durulması gerektiğine işaret eden Tanman, gerçekleşen çeşitli denemelerin klasik Osmanlı mimarisi için de altyapı hazırladığını, ama yine de her koşulda Osmanlı mimarisinin özüne sadık kaldığını belirtiyor ve klasik dönemin mimari alanındaki başarısının, erken dönemdeki denemeler üzerine bina edildiğini vurguluyor.

Betül Teoman'ın "Erken Dönem Osmanlı Sikkeleri (1299-1453)" başlıklı makalesinde, imparatorluk öncesi Osmanlı nümizmatığı tanıtılıyor; tanıklık etiketleri dönemin siyasi ve ekonomik koşullarına dair zengin veriler sunan sikkelerde, Osman Gazi'den Fatih Sultan Mehmet dönemine kadar gözlemlenen özellikleri kronolojik bir akışla sunmanın yanı sıra, yazar, dönemin para sistemine ve konuyla ilgili literatüre de değiniyor ve erken Osmanlı nümizmatığının kapsamlı bir profilini sunuyor.

Filiz Yenişehirlioğlu'nun "Hacivat ve Karagöz'den Malkoçoğlu'na: Erken Dönem Osmanlı Kültürü Yorumlarında Karakter Yaratımı" başlıklı makalesi ise kültürün maddesel olmayan boyutlarına, tarihsel karakterlerin temsiline odaklanıyor; Hacivat-Karagöz ve Malkoçoğlu karakterlerinin, geçen yüzyıllar içinde, birer tarihsel/yarı-efsanevî/efsanevî figür olarak varlıklarını sürdürmeleri ve popüler kültüre sirayet etmelerinin dinamiklerini ele alıyor. Diğer yazarlar gibi Yenişehirlioğlu da 14-15. yüzyıllarda Anadolu'nun çoğulcu ortamına vurgu yapıyor ve böyle bir ortamda, bazı kişiliklerin ve bazı öykülerin birbiri içine geçtiğini belirtiyor. Tarihsel belgelerin yetersizliği, konuyu daha da müphem hale getiriyor ve bu bağlamıyla 20. yüzyıla aktarılan tarihsel karakterler de bir anlamda "yeniden yaratılıyorlar" ve popüler kültüre de "verimli" bir malzeme sunuyorlar. Yenişehirlioğlu, mevcut koşullarda ancak birer "tahayyül" sayılabilecek olan bu karakterlerin, özellikle 20. yüzyılın ilk yarısında, Türk tarihinin derinliğini ispat çabalarıyla ve "Orta Asya bağlantısı" çağrışımlarıyla paralel olarak yeniden inşa edildiğini belirtiyor. Aynı söylemin yüzyılın ikinci yarısında, değişen toplumsal koşullarla ve özellikle gecekondulaşma süreciyle birlikte yeni vurgular da kazanmış olabileceğine işaret ediyor. Bu altyapı üzerinde, söz konusu karakterlerin temsilini görsel ve edebi örneklerle detaylandırıyor; karakter yaratımı üzerinden daha genel anlamda temsil ve kimlik meselelerine ışık tutuyor.

Her biri dönemin farklı üretimlerine odaklanan 13 makaleden oluşan bu zengin içerikli külliyat, bir bütün olarak, erken Osmanlı dönemi sanatlarının genel bir profilini sunuyor ve bu anlamda, kanımca, literatüre önemli bir katkıda bulunuyor. Diğer yandan, alanın ana kaynaklarının, tartışmalarının ve sorunsallarının

KİTÂBIYAT

tekrar düşünülmesi gerektiğine de işaret ediyor; mevcut bilgilerin ve kabullerin yeniden değerlendirilmesini teşvik eden önemli vurgular içeriyor. Türk sanatı tarihinin çok ilginç bir süreci olan Beylikler dönemine dair birikime kapsamlı bir katkı sunan kitap, ortaçağ Türk sanatı araştırmalarının önemine bir kez daha işaret ediyor ve bu doğrultuda yapılacak yeni yayınların önünü açıyor.

Elif Kök

Marmara Üniversitesi